

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

ELAZIĞ - 1998

TARİHİ GELİŞİM İÇİNDE BİLGİ VE KAYNAKLARI

Öğr.Gör. Ş.Mehmet ARICA*

Bu konuyu irdelemek için, öncelikle din, akıl, bilgi, peygamber ve filozof kavramları üzerinde durmak gerekir düşüncesiyle bu kavramları açıklamakta fayda görüyoruz.

DİNİN TANIMI:

a- Sözlük anlamı : Genel olarak din alimleri, din kelimesinin Arapça (deyn) kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler.Cevheri, dinin "adet, durum; ceza, mükafat; itaat " şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir. Mütercim Âsım efendi ise, dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir.Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır: Ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, zül ve inkıyad, hesap, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet,hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat.(1)

b- İstilah Anlamı : Allah ile kul arasındaki münasebetleri tanzim eden nizam diye tanımlanmıştır.(2)

AKLIN TANIMI :

a-Sözlük anlamı: Sözlükte masdar olarak "men etmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak" gibi anlamlara gelen akıl kelimesi,felsefe ve mantık terimi olarak"varlığın hikmetini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden bir cevher, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç(3) demektir. Bu anlamıyla akıl, sadece meleke değil, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkansızlığı gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirleyen bir terimdir. İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlaki, siyasi ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona haizdir şeklinde tanımlanmaktadır.

* Mantık Anabilim Dalı.

(1) Tümer GÜNAY, "Din", T.D.V.İ.A., İstanbul 1994, C.IX, s.312.

(2) Abdullah YEGİN, Yeni Lügat, İstanbul, 1968, s. 83

(3) Süleyman Hayri BOLAY, "Akıl", T.D.V.İ.A., İstanbul 1989, C.II, s.238.

b- İstilah anlamı : İnsanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi⁽⁴⁾ olarak tanımlanmaktadır.

BİLGİNİN TANIMI :

a-Sözlük anlamı : İslâmi terminolojide genel olarak el-ilm ve el-ma'rife terimleriyle ifade edilen bilgi, daha ziyade bilen(özne) ile bilinen (nesne) arasındaki ilişki, yahut bilme eyleminin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak anlaşılmuştur. Aynı şekilde sonuç olarak "bilinmiş" olduğu için bilginin malumat kelimesi ile de karşılandığı görülmüştür. Bilenin,yöneldiği konuyu bütün yönleri ve anlamlarıyla kuşatıp anlamasına ihata, onu tam olarak kavramasına vukuf, aynı konuda derinleşip uzmanlaşmasına da rüsh denilmektedir. Bilgide kesinliği ifade etmek üzere kullanılan yakın terimine karşılık zan, şek (şüphe-reyb), vehim gibi terimler de bilgide kesinliğe yaklaşılan veya uzaklaşılan durumları ifade etmek üzere kullanılır. Bilginin tam zıddı olan bilgisizlik ise cehl kelimesi ile ifade edilir.

İlk İslâm Filozofu Kindi, bilgiyi "eşyanın hakikatleriyle kavranması" şeklinde tarif etmektedir.

Farabi'ye göre bilgi; varlığı ve devamlılığı insanın yapıp etmelerine bağlı olmayan varlıkların mevcudiyeti ile ilgili olarak akılda kesin hükmün hasıl olmasıdır.

İhvan-ı Safa'nın bilgi tanımı ise "bilenin zihninde bilinenin formunun oluşması"⁽⁵⁾ şeklindedir.

b-İstilah anlamı : Doğruluğu gerekli ve yeterli delillerle temellendirilmiş şuur muhtevaları şeklinde tanımlanmıştır.⁽⁶⁾

PEYGAMBERİN TANIMI :

Allah'tan haber getiren, Allah'ı ve ahireti, zararlı ve faydalı şeyleri tanıtan anlamına geldiği gibi, yeni bir kitab ve yeni bir şariat ile bir ümmete veya bütün beşeriyete Allah tarafından gönderilmiş olan zat olarak da tanımlanmaktadır.⁽⁷⁾

(4) BOLAY, a.g.m., C.II, s. 238.

(5) Necip TAYLAN, "Bilgi", T.D.V.İ.A, 1992, C.VI, s. 157.

(6) TAYLAN, a.g.m, C.XI, s. 157

(7) YEGIN, a.g.e., s. 448.

FILOZOFUN TARIFI :

Varlık, bilgi, dil ve değerler alanıyla ilgili problemleri akılla ve tenkitçi bir yaklaşımla ele alıp temellendirmeye çalışan düşünce adamı şeklinde tanımlanmıştır.(8)

İnsan, tarihinin başladığı günden beri, hakikatı öğrenmeye ve kainattaki sırlar yumağını çözmeye, anlamaya çalışmıştır. Kainatta karşı karşıya geldiği objelerin (eşyanın) sırları, anlaşılmazlığı ve karmaşıklığı hep ilgisini çekmiş ve objeler aleminin incelenmesi, insanı subjet (zihni ve sanatla ilgili) değerlere ve mutlak hakikatı aramaya doğru sürüklemiştir.

Allah (c.c) insanoğluna bu tarihi seyir içinde, akıl ve vahiy gibi iki yüce değeri hep vermiş ve göndermiştir. Nevarki insanoğlu, kendisine verilen vahiy bilgisini, olduğu ve gerektiği gibi koruyamamıştır. Böylece de nesilden nesile vahiy aktaramamış ve İslâm öncesi vahyin kaybolmasına yahut tahrifine sebep olmuş ve putperestlik dönemleri başlamıştır. Putperestlik objektif ve subjektif mabutlara tapınmak demektir. Tarihin ne garip cilvesidir ki Peygamberler silsilesine rağmen toplumlar sahte mabudlar yontarak, onlara bağlanmak bakımından hayli ısrarlı bir taassup göstermişlerdir. Eski yunanda toplum, mermerleri yontarak şu veya bu adla tanrılaştırdığı heykellere taparken, bunların İlah olamayacağını iddia eden fikir adamları, baldıran zehiri ile idam edilebilmiştir. Yine katolik kilisesi, Allah'tan başka ilah yoktur, Hz.İsa, baba; oğul, tanrı değil, sadece bir peygamberdir diyen Romalı Filozof Buruno'yu ateşte yakabilmiştir.(9) İslâm öncesi Arap Yarımadasındaki hakikatsizlik, akılsızlık, bilgisizlik ve mantıksızlık'ta bu tablodan pek farklı görülmemektedir.

Vahyin tahrifi ve kaybolması ile beraber, insanlık, öğrendiği şeylerin hakikat olup olmadığı şüphesine düşmüş ve bu şüphecilik girdabında da temeli şüpheye dayanan felsefik görüşler dönemi başlamıştır. İnsanlar bu şüphecilik dönemlerinde bile, asıllarını koruyamadıkları ilahi dinlere, nebilere, velilere ve hatta filozoflara ait hakikat kırıntıları bulmuşlar ve dünyalarını bu kırıntılar üzerine oturtmaya çalışmışlardır. Bu tarihi seyir içinde insanlar, bilgi nedir? Nasıl elde edilir? Bilgi edinmede akıl tek başına yeterlimidir? Öğrenilen bilgilerin doğruluk dereceleri nelerdir? Bu bilgileri ölçecek bir değer ölçüsü varmıdır? diye hep uğraşmışlardır.

Bu karmaşık durum, Peygamberimiz Hz.Muhammed'e (s.a.s) kadar devam etmiştir.

(8) Hüseyin AYDIN, "Filozof", T.D.V.i.A., İstanbul 1996, C.XIII., s. 107.

(9) Seyit Ahmet ARVASI, Estetiğimiz ve Diyalektiğimiz, İstanbul 1982, s. 11.

Bu çalışmamızda vahyin tüm tarihinin özeti durumunda bulunan İslâmın konuya bakışı ile beraber, tarihi gelişimi içinde akıl, bilgi, bilginin kaynakları, peygamberler ve filozof kavramları üzerinde duracağız.

BİLGİNİN ÖNEMİ :

Kur'an-ı Kerim, iman, ibadet, ahlak ve muamelat esasları üzerine kurulmasına rağmen, ilk emri bu konularda olmamış, ilk emir "oku" olmuştur. "Yaradan Rabbinin adıyla oku."⁽¹⁰⁾ Bilgi edinmenin ilk şartının okumak olması bakımından bu ayet anlamlıdır ve bilginin ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de : "Gözleri kör olanla gören bir olmaz"⁽¹¹⁾ "Ey Muhammed onlara deki bilenlerle bilmeyenler bir olur mu hiç"⁽¹²⁾ "Eğer bilmiyorsanız kitap ehline sorun"⁽¹³⁾ Bilginin ilk kaynağı ve önemi bakımından da şu ayetler önemlidir. "Ey Adem! eşyanın isimlerini meleklere anlat dedi. Adem'de eşyanın isimlerini onlara anlatınca, ben size muhakkak gökte ve yerde görünmeyenleri (oradaki sırları) bilirim dedi."⁽¹⁴⁾ Yine bilgi edinmenin kadın ve erkeğe farz kılınması, İmam-ı Gazali'nin toplumun ihtiyaç duyduğu ve duyacağı ilim dallarında ilim adamı yetiştirmek farz-ı kifayedir şeklindeki ifadeleri, ilimsiz ve bilgisiz otorite olamayacağı, ilmin, insan hayatındaki yerini vurgulaması bakımından son derece önemlidir.

Yirminci yüzyıla birçok isim verilmektedir. Makine çağı, sanayi çağı, atom çağı, feza çağı gibi. Dikkat edilirse, asrımız için kullanılan bütün bu sıfatların ifade ettiği manalar bir tek kelime üzerinde birleşir ve toplanır. O zaman yirminci yüzyıla sadece bilgi çağı demek yeterlidir.⁽¹⁵⁾ Zaten yirminci yüzyılda milletler arasındaki bilgiyi elde etme savaşına baktığımızda, bilginin ve bilgi toplumu olmanın gereği kendiliğinden ortaya çıkar. Bilgiyi edinerek vahyin emrinde ve şemsiyesi altında kullanmak günümüzde son derece önem kazanmaktadır. Bilgiyi vahiy ve insanlık değerleriyle kullanan toplumlar huzur ve mutluluğu yakalayacaklardır. Aksi takdirde insanlığın kamil manada huzur ve mutluluğu yakalaması mümkün olmayacaktır.

(10) Kur'an-ı Kerim, Alak (96), 1.

(11) Kur'an-ı Kerim, Fatır (35), 19.

(12) Kur'an-ı Kerim, Zümer (39), 9.

(13) Kur'an-ı Kerim, Enbiya (21), 7.

(14) Kur'an-ı Kerim, Bakara (20).

(15) Necmettin Hacıeminoğlu, Milliyetçi Eğitim Sistemi, Ankara 1976, s.7

BİLGİNİN KAYNAKLARI :

Akıl, yukarıda da değindiğimiz gibi insan zekasının belli konular içinde, belli kategorilere bağlı olarak, kendisine mahsus metodlarla düşünebilmesidir. Ancak zaman zaman aklın değeri, aklın sınırı ve aklın güvenilirliği konusunda ifrat ve tefrite kaçılarak, aklın herşey olduğunu iddia eden görüşler ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Avrupa'da ansiklopedistler ve İslâm dünyasında mutezile fırkası akla lüzumundan fazla değer vermişler ve akli adeta insan için tek rehber saymışlardır. Bugün bile böylelerine rastlamak mümkündür. Artık ilim adamları kesin olarak tespit etmişlerdir ki, akıl bir zihni faaliyet olarak, hipotezler kurmaya, teoriler geliştirmeye, tahminler ve kıyaslamalar yapmaya, felsefi hükümler vermeye elverişli olduğu halde, asla tek başına hakikatin ölçüsü olamayacağı gibi, müşahade ve tecrübeninde yerini tutamamaktadır. Evet akıl, doğru veya yanlış hipotezler veya teoriler geliştirerek, ilme öncülük edebilir. Ancak pozitif ilim sahasında bunlardan daha fazla olarak ilmi metodlara dayanan objektif veriler gereklidir. Fakat tek başına objektiflik te yeterli değildir. Çünkü günümüzde çeşitli sebeplerle objektiflik kavramı hayli itibardadır. İnsanlardan objektif olmaları, objektif değerlere bağlanmaları gerektiği istenir. Bu bir bakıma doğru bir tavidir, ama eksiktir. Çünkü insanın kültür ve medeniyet hayatında subjektiflik ve mutlaklık ifade eden iki ayrı değer daha vardır. Kısaca bugün ilim objektif hakikatı, güzel sanatlar subjektif hakikatı, din ise mutlak hakikatı arama olarak ele alınabilir.

Objektif hakikatın ötesinde, ayrıca bir subjektif hakikat ve bir mutlak hakikat aramanın manasızlığını iddia etmek yanlışya düşmektir. Biz görüyoruz ve inanyoruz ki, bütün insanlar varlıkları ve olayları bu üç tavis içinde yorumlamaya istidatlı yaratılmışlardır. Öylece de hareket ederler. Nitekim, bir insan, bir güle (Çiçek) objektif bir tavırla yaklaşarak onun anatomisini, fizyolojisini ve hücre yapısını lif lif inceleyebildiği gibi, isterse subjektif bir tavırla onu vazoya koyup, masasını süsleyebilir. Veya onunla ilgili his ve heyecanlarını şiirle, resimle ve müzikle ifade edebilir. Bu tavırların ötesinde yine aynı insan, bu güllü isterse, Vacib-ül vücud olan Allah'tan (c.c) gelen bir ayet ve bir mesaj biçiminde idrak edebilir. Böylece kesret alemini sarıp sarmalayan tevhid iradesi karşısında ürpererek secdeye kapanabilir. Beşeriyet, bütün tarihi boyunca, kültür ve medeniyetini, objektiflik, subjektiflik ve mutlak hakikatler üzerine oturtmuştur. Çünkü her medeniyet, başlıbaşına bir ilim, sanat ve din terkiibinden ibarettir. Hiçbir toplum kendini bu terkiibin dışında tutamaz. Tutarsa, yanlış yapmış olur.⁽¹⁶⁾

(16) Seyit Ahmet ARVASI, **Hasbihal**, İstanbul 1990, C.I, s. 66.

"Öyle anlaşılıyor ki meteryalizm, madde aleminin, taşıdığı mesajları ve ayetleri doğru dürüst okuyup yorumlayamayan kötü bir muhataptır. Bütün mevcudatı maddeye (objeye-eşyaya) irca etmek isteyen meteryalistin'de, bütün varlık tezahürlerini ruha irca etmek isteyen sipirtualistin'de doğru düşünebilmesi için, bütün varlık alemini, varlığı ile ayakta tutan Allah'ın (c.c) dini olan İslâm'a ihtiyacı vardır. Maddecinin de, ruhcunun da monizmi sakattır. Sır, İslâm'ın getirdiği tevhid nurundadır. "(17)

Artık biliniyor ki, vahye, müşahade ve tecrübeye dayanmayan bilgilere süpekülasyon denir. Demek ki yüzyıllarca, filozofların, akılı akılla boğuşturmaları hakikati bulmaya kafi gelmemiştir. Görülüyor ki akıl, Allah'ın (c.c) biz insanlara sunduğu çok önemli bir vasıta olmakla birlikte tek başına hakikati yakalamamıza yetmemektedir. Yani aklın, vahiy'siz olarak tek başına hakikati bulmak için vahyin sahasında at koşturması mümkün değildir. Durum din sahasında da aynıdır. Yani akıl, din kurmak için de yeterli değildir. Akıl, hakikati yakalamak için yeterli olsaydı, Allah (c.c) peygamber göndermeye gerek duymazdı.

İslâm dini, akılsız din olamayacağını belirttiği gibi, yalnız akıl ile de dine ulaşılamayacağını ortaya koymuştur. Mutasavvıfların dediği gibi "Hakikati yakalamak ne sırf akılla olur, ne de akılsız." İslâm dini, tekrar tekrar düşünmeyi ve akıl yürütmeyi emrettiği gibi, yine aynı ısrarla beşeriyetin, peygamberlere ve vahyin aydınlığına muhtaç olduğunu da belirtir. "Peygamberler gönderilmeseydi ve vahyin yardımı ile gerçekler dile getirilmeseydi, semavi dinler olmaz, insanlar batıl inançlar içinde çırpınır durur ve yaptıklarından sorumlu olmazlardı."(18) Bu hususta Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır : "Biz bir peygamber gönderinceye kadar azap edici değiliz."(19)

Bu noktada belirtelim ki peygamberler seçkin insanlar olarak yaratılmışlardır. Onlarda akıl ve zeka en yüksek seviyededir. Bununla birlikte bilinmelidir ki, peygamberlik makamı aklın ve akla bağlı düşüncenin çok üstündedir. Peygamberlerde akıl, vahiy ile bütünleşerek akılı-külle dönüşür ve yanılmaktan kurtulur. Kısaca akıl, bir bakıma yanlışları ata ata doğuya ulaşmanın vasıtasıdır. İslâm'ın akla çizdiği sınıra göre akıl, vahyin ışığında Allah'a (c.c) doğru yol alırken, sahte tanrıları ayıklamanın ve yanlışları söküp atmanın vasıtasıdır. Bu sebeple Kur'an'da Müslümanlara, düşünme ve tefekkür etme emredilmiştir. Şöyle ki: "İnsanlar ayakta iken, otururken,

(17) ARVASI, *Hasbihal*, C.I, s.30.

(18) ARVASI, *Hasbihal*, C.I, s.69.

(19) *Kur'an-ı Kerim*, İsra (17), 15.

yanları üstüne yatarken daima Allah'ı (c.c) anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler. "(20)

Biz insanlar zeki doğarız, fakat akılı sonradan iktisap ederiz. Yani insan idraki gözlerini dünyaya açtığından itibaren ihtimalide olsa, bir sebep-netice ilişkisi içinde yoğunlaşarak mekanik bir şekil alır. İşte günümüzde akıl budur.(21) Yani idrakimiz, eşya alemindeki sebepler-neticeler dengesi arasında adeta akılı süzerek çıkarır. Zaten insanı diğer mahlukattan ayıran hususiyetler akıl, zeka, şuur ve iradedir. Böyle düşününce akıl, zeka, şuur ve irade birbirinden farklı ve ayrı manalara sahip kavramlar olmaktadır ki,gerçek olanda budur.Bu durumda akıl,insan zekasının, eşyanın kalıpları içinde disipline edilmesi demekse, şuur, insanın kendi organizmasını kontrol ve kritik etmesi ve onun kendine yetmediğini idrak etmesi tarzında beliren bir iç aydınlıktır.Yani şuur,bir bakıma idrakimizin ve zekamızın, organizmamızı aşması demektir.Bilindiği üzere, zeka bizi, maddeden-manaya, müşahhasan-mücerrede ulaştıran yüksek idrak gücümüz demektir. Şuur ise insan idrakinin eşya alemine, kendi organizmasına ve meteryal ilişkilere kritik bir gözle bakan ruhi gücümüzdür. Yani akıl "meteryal değerlere, şuur ise spirtüel (manevi ve ruhi) değerlere açılan bir geçit gibidir."(22)

Görünen odur ki insan zihninin zemin katında beş duyuya bağlı olarak akıl, tezgâhını kurmuş, eşya alemindeki kalıplar içinde hammadde topluyor ve tasnif edip depoluyor, şuurumuz da en üst katta oturmuş, bu meteryali, insanın ruhi ihtiyaçlarına göre işleyip yorumluyor. Zekâmız ise bir asansör gibi akıl ile şuur arasında gidip geliyor, insanın maddî ve manevî ihtiyaçlarını değerlendirmeye çalışıyor. İdrakimiz ise bütün bu faaliyetlerin, şuurun kontrolü altında cereyan etmesini sağlıyor demektir.(23) Yani akıl, eşyadan gördüğü değerleri, ölçüleri kendi yorumuyla değerlendirir ve zeka merceğine ileterek şuura kadar gitmesini sağlar. Bir asansör görevi yapan zeka ise şuura ilettiği konunun, şuur tarafından değerlendirilmesini sağlar. Şuur ise manevi yön olarak bilgiyi değerlendirip insanın mutluluğu yönünde hizmete sunar. Aksi takdirde sadece akıl hakikati yakalayamaz. Bilgiyi bulsa bile, vahyin şemsiyesinden yoksun olması sebebiyle insanlığın mutluluğu için kullanmada isabet oranı çok düşük olur. Çünkü vahyin ölçüsünden yoksundur.

Filozoflar ise bilginin kaynağı meselesine farklı bakmışlardır. Felsefenin epistemoloji olarak değerlendirdiği bu konuda filozoflar,

(20) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran (3), 119.

(21) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.40.

(22) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.41.

(23) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.40.

bilginin kaynağı eşyadır, insan zihnimidir? Yoksa bilgi, bunları aşan bir kaynağa bağlanabilir mi? İnsan bilgisi objektif midir, subjektif midir? Mutlak mıdır, itibarlı mıdır? Daha nice nice sorularla konuyu ele almışlardır. Bu çalışmalar, filozofları, bu konuda çeşitli, farklı ve çatışkan ekollere bölmüştür. Ancak bilginin tanımında daha kolay anlaşmışlardır. Nitekim, genellikle filozoflar, bilginin objektif-subjektif ilişkisi yahut eşya ile insan zihninin ilişkisi biçiminde ele almak temayülü göstermişlerdir. Ancak bu konuda da ihtilaflar çözümlenememiştir.

Bazı filozoflara göre, bilginin oluşumunda zihni tayin eden eşyadır. Yani insan ne biliyorsa hepsini eşyadan öğrenmiştir. Zihnimize ne varsa tecrübeden ve dış alemde duyar vasıtasıyla alınmıştır. İnsan zihni boş bir tablo gibidir, üzerinde ne yazılı ise dışarıdan alınmıştır. Anpristler, Sansualistler ve Materyalistler hep böyle düşünürler. Bazı filozoflar da, bilginin oluşumunda, eşyayı tayin eden insan zihnidir derler. Bütün bilgilerimiz, fikirlerden ibarettir. Biz, eşyayı zihnimizin yapısı içinde müşahade edebiliriz. Biz eşyayı olduğu gibi değil, zihnimizin idrak ettiği biçimde bilebiliriz. Eşya, bilginin temeli değil, belki bir vesilesidir. Bu sebeple insan zihnini, boş bir tablo sanmak mümkün değildir. Rasyonalistler, Spiritualistler ve İdealistler hep böyle düşünürler. Bazı filozoflarda, bu iki felsefi görüş arasında dolaşmış ve eklektik görüşler ortaya koymaya çalışmışlardır. Mesela realistler ve kritistler böyle hareket ederler.

Bir bakıma akıl, irademizi kaostan kurtaran ve şuurun aydınlığında teşekkül eden zihni bir düzendir. Öyle görülüyorki varlığımızda, aklın verilerini aşan değerler vardır. Yani biz şuurumuzdan taşan bir sezgiyle, aklın yetersizliğini anlıyoruz. Böylece görüyoruz ki, şuur, bir bakıma akli kritik eden bir iç yöndür. Bu sebeple ilim adamları, hakikati objektif olanda, sanatkarlar subjektif olanda, peygamberler ve veliler ise mutlak olanda ararlar. Bu sebeple büyük mutasavvıf İmam-ı Rabbani: Hayal bilgilerinden kurtulmak için tasavvufun seyr-i enfüsi (subjektif gezinme) dediği yolu ve dereceleri de, seyr-i afaki (objektif gezinme) denilen yol gibi aşmak, afak ve enfüsün dışında ilerlemek lazımdır.⁽²⁴⁾ demektedir.

Müşahadeler göstermiştir ki, bazı idraklar eşya ve olayların kabuğuna yapışıp kaldığı halde, bazı yüksek idraklar eşya ve olayların ötesini kollar, objektif ve subjektif perdeleri aralar. İnsanlık tarihi, bize bu tür tecrübelerini nakleden birçok peygamberlerin ve velilerin varlığından söz eder. Üstelik kesin olarak görüyoruz ki, istisnasız bütün kültür ve medeniyetlerin temelinde bu peygamberlerin ve din ulularının

(24) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.73.

tebliğleri yatmaktadır. Yani kültür ve medeniyetimizde Vahyin ve İlhamın rolü akıldan daha az değildir. Belki çok daha fazladır. Hemen belirtelimki bu gerçeği inkar etmek, kültür ve medeniyetlerin inkarı manasına gelir. Hele peygamberlere ve velilere, evet bu yüce kişilere, bu kültür ve medeniyet kurucularına şüphe ile bakmak nankörlük olsa gerektir. Asla unutulmamalıdır ki, Dünya, peygamberlerden ve onların varislerinden mahrum kalsa idi, her halde, akıl müşehhasa tapınmaktan kurtulamayacaktı. Sahte dinleri ve sahte tanrıları yıkan peygamberler dizisine insanlığın minnet borcu vardır.

Vahyin aydınlığında yıkanmış İslâm düşüncesine göre ise, tek mutlak varlık Yüce Allah'tır.(c.c) Diğer varlıklar, yani bütün mahlukat ve mümkünat Yüce Allah'ın fiillerinin, sıfatlarının ve isimlerinin tecellisi olarak, birer ayet ve birer mezaaj olarak bilgi yüküdürlükler. Eşya mutlak varlık olan Yüce Allah (c.c) dan aldıkları bilgi yükünü, kendi mahiyetlerine göre, tabir caizse kendi dillerine göre yansıtırlar.(25)

İslâma göre, bilginin tek ve mutlak kaynağı "Alim" ismi ile sıfatlanmış Yüce Allah'(c.c) tır. Yüce Allah, mutlak ve yanılmaz bilgileri Vahiy yolu ile peygamberlere ulaştırmanın yanında, bütün eşya alemi de muhteşem bir Kitab-ı Ekber biçiminde ayet ve mesajlar ile doldurmuştur. Bu sebepten bütün eşya alemi birer bilgi taşıyıcısıdır.Yani Dünyamızı ve Kainatımızı dolduran eşyalar ve varlıklar, taşıdıkları bilgi yükünden habersiz birer mektup gibi insanların idrakine ulaşmaya çalışırlar. Biz Müslümanlar, bütün varlık tezahürlerine bu gözle bakarız. Nitekim Kur'an bu konuda şöyle buyurmaktadır: "Göklerin ve yerin ve bunlar içinde yayıp ürettiği bütün canlıların yaratılışı O'nun ayetlerindedir."(26) Başka bir ayette ise şöyle buyurulmuştur; "Allah'ın sizi yaratmasında ve yeryüzüne yayıp ürettiği her canlıda sağlam bilgi edinecek bir zümre için ayetler vardır."(27)

"Biz Müslümanlar bilginin kaynağı konusunda, herhangi bir felsefi ekole bağlanamayız. Bizim sistemimiz, bütün bu çekişmelerin üstünde kalmakta, Maddenin de, ruhun da, hayatın da, aklın da ve tecrübenin de hakkını vererek ilahi vahyin rehberliğinde ilim edinmeye çalışmaktır." (28)

Canlılar içinde bilgi edinmeye en istidatlı olan varlık insandır. Hatta bir bakıma bilgi insan için mevcuttur, denilebilir. Çünkü insandır ki, Yüce Allah'ın (c.c) Alim sıfatının tecellisi ile şerefleşmiştir.

(25) ARVASI, Hasbihal, C.I, s. 60.

(26) Kur'an-ı Kerim, Şuara (26), 29.

(27) Kur'an-ı Kerim, Casiye (45),4.

(28) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.59-60.

İslâm'da ilmin ve alimin çok yüksek değeri vardır. Çünkü biz Müslümanlar biliriz ki, ilmin gerçek kaynağı Cenab-ı Hak'tır. İnsana bilmediklerini O öğretmiştir. Bu husus yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim'de, mealen şöyle açıklanmıştır. "Kalemi (yazı yazmayı) öğreten O'dur. İnsana bilmediğini O öğretti" (29)

Yukarıda da işaret edildiği üzere İslâma göre, insana bilgi iki yoldan gönderilir. Bunlardan biri peygamberler vasıtası ile vahiy yoluyla, diğeri de bizzat insanın beş duyusu, sezgisi eşya ve olayları yorumlaması ile, yani akıl yoluyla. Şimdi biz Müslümanların elinde iki muhteşem kitap vardır; Bunlardan birincisi, Cenab-ı Hak'ın peygamberimize (S.A.V) vahiy yoluyla gönderdiği Kur'an-ı Kerim, ikincisi de bütün beşer idrakine açılmış, sırlarla dolu ve Kitab-ı Ekber adını verdiğimiz topyekün kainattır. Biz Müslümanlar, bu iki kitabı okumaya ve bu iki kitapta mevcut ayetleri ve mesajları çözmeye çalışırız. Bizzat yüce ve mukaddes kitabımız Kur'an-ı Kerim, bir Kitab-ı Ekber durumunda bulunan topyekün kainatı incelememizi, oradan sağlam bilgiler edinmemizi emretmektedir. Çünkü yerler ve gökler Allah'ın ayetleri ile doludur. Ve orada: "Sağlam bilgi edinecek bir zümre için ayetler vardır." (30) Dikkat edilirse alim, ilim ve alem aynı köke bağlı kelimelerdir.

Bize vahiy yoluyla gelen bilgiler mutlak, imanidir. Çok defa gaybidir. (31) Mesela Allah'ın varlığı, birliği, meleklerin varlığı, peygamberlerin vahye mazhar olduğu, peygamberler vasıtası ile kitaplar ve sahifeler gönderildiği, ölümden sonra tekrar dirileceğimiz, cennet ve cehennem varlığı, hesap gününün geleceği, kaderin mevcudiyeti... gibi bilgiler bize hep vahiy yoluyla ulaşmıştır. Peygamberler olmasaydı akıl bunları kolay kolay bilemezdi. Şunu da hemen eklemek gerekirken yüce Peygamberimizin hadisleride bütünüyle Kur'an-ı Kerimi açıklamaktan ibarettir. Yani Hadislerin temelinde de vahiy vardır. İcma-ı Ümmet ve Kıyas-ı Fukahada kitap ve sünnete bağlanmak zorunda olduğundan, bunlar da vahyin ışığında tedvin edilmiş dini kriterlerdir.

"Kitab-ı Ekber olan yaratılmışlar aleminin durumuna gelince, burada esas olan, akli kullanmaktır. Yani düşünmek, araştırmak, hipotezler kurmak, müşahade, tecrübe ve mukayeselerle, sağlam ve hakiki bilgiye ulaşmaktır." (32) Ancak şunu unutmamak gerekir ki, bu suretle elde ettiğimiz bilgiler, ilim adamlarımızda kabul ettiği gibi, itibardır (rölatif). Sürekli olarak yenilenmeye ve kontrole muhtaçtır.

(29) Kur'an-ı Kerim, Alak (96), 45.

(30) Kur'an-ı Kerim, Şuara (26), 29.

(31) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.61.

(32) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.61-62.

Vahyin tümünden gelimci karakteri yerine, tümevarımcı bir yol takip etmek zorundadır.

Gerçektende İslâm, vahye ve peygamber tebliğine dayanmakla birlikte akla tefekküre ve araştırmaya büyük önem vermektedir. Kur'an-ı Kerim "yerlerin ve göklerin yaratılışını düşünmeyi akıl sahiplerine" defaetle emreder. (33) Peygamberimiz akli olmayanın dini de olmaz diye buyururken, takva sahipleri büyük bir tefekkür ve cehd ile "taklid-i imandan tahkik-i imana" ulaşmayı gaye edinmişlerdir. "İslâmda akıl, vahiy sahasında at koşturamaz. Ancak onun aydınlığında yolunu bulabilir". (34) Bu noktadan hareketle diyoruz ki İslâm'ın getirdiği hakikatleri, sırf mücerred akılla kavramak mümkün değildir. Akıl İslâm'ı anlamak için vahyin aydınlığına, mutasavvıfın aşkına, kısaca mistik tecrübeye muhtaçtır. Bununla birlikte İslâm mütefekkirleri düşünmeyi ve araştırmayı kolaylaştırmak için, mantık bilgilerini, aklın bütün metod ve kurallarını kullanmışlardır ve kullanmayı tavsiye etmişlerdir. Aklın önemi konusunda İmam-ı Gazali Tirmizi'den şu hadisi nakleder : "Allah Teala akıldan daha kıymetli bir şey yaratmamıştır"(35)

"Kur'an, insanı, insanın ve insanı şartlandıran bütün düşüncelerin kölesi yapmaktan kurtarmak için şartsız ve önşartsız olarak akla çağırmaya gelmiştir. Kur'an'a göre insan akla gittiği zaman, kendisinin hedeflediği şeye gelecektir. En önemli nokta, insanı akla çağırın Kur'an olduğu için, akıl ona başvurmadan da iş yapmayacaktır. Kur'an akli hürce çalışmaya çağırıyor. Akla, aklın alamayacağı birşeyde yüklemiyor. O halde Kur'an'a çağırın akla çağırıyor demektir. İkisini birbirinden ayırmak mümkün değildir.(36)

Kur'an hiçkimseye, sen anlamazsın, git falancaya sor diye kendinden başka bir doğruluk ölçüsü göstermez. Kur'an diyor ki; "Biz insanlara göz verdik görmezlermi?. Kulak verdik işitmezlermi? Kalp verdik anlamazlarımı?"(37) Bu ayetin karşısında her insan kendini toparlamalı, aklını başına almalı değil midir. Bundan sonra her duyulanın Kur'an ve akıl ölçüsüne vurulmadan kabulü, ilme ve bilgiye sırt çevirmektir. Ancak insanın bilmediğini gidip birinden öğrenmesi, bütün insanlık tarihi boyunca süre gelen bir gelenek ve sünneti beşeriyedir. Bilmediğini öğrenmek ayrı şeydir. Duyduğunun

(33) Kur'an-ı Kerim, Bakara (2), 164.

(34) ARVASI, Estetiğimiz, s.10.

(35) İmam-i Gazali, İhyau Ulumiddin (Çev.Ahmet Serdaroğlu), İstanbul 1973, C.I, s.216.

(36) Hüseyin ATAY, Kur'an'a Göre Araştırmalar, Ankara, 1995, C.I, s.7.

(37) Kur'an-ı Kerim, Araf (7),179.

doğruluğunu incelemeyen, sorgulamadan onu uygulamak ayrı şeydir. Kur'an ayrıca; "Bilmiyorsanız bilenlere sorun" (38) buyruğunu vermek suretiyle insanı bilgi edinmeye teşvik etmiştir.

Şüpheli felsefe filozoflarından Protagoras, edinilen bilginin doğruluğu konusunda şöyle diyor. "Sözünü dinlediğin dışında, onun sözünün doğruluğunu ölçecek bir ölçün varsa herkesi ve şüpheli Protagoras'ı da dinle".(39) İşte sözünü dinlediğin dışında, onun sözünün doğru ve yanlışlığını ölçecek bir ölçü istiyorsan, bu hususta İslâm'ın getirdiği ölçü Kur'an'dır. Kuran'ın ölçüsünde akıl-ı selimdir. İşte Kur'an ve akıl, ikisi beraber, insanın yegane objektif ve hakiki doğruluk ölçüsüdür.

Allah insanı yarattı, ona akıl verdi ve birde peşinden vahiy (Kur'an) gönderdi. İnsan akıl ve Kur'an ile doğruyu bulacaktır. Bu iki değerde hakiki, nesnel ve objektif ölçüdür. İnsan bütün bildiklerini, duyduklarını, dinlediklerini bu iki ölçüye vurarak, bu iki ölçünün birlikte verdikleri bilgiyi temel ilke alarak, diğer bilgilerin yanlış veya doğru olduğunu bilebilir. Asıl Kur'an bunun için vardır. İnsanı akla götürmek veya döndürmek için Kur'an, emirler ve önerilerde bulunmaktadır. Artık bundan sonra insan, herşeyin bilgisini elde etmede korkmaz. Akıl hem bilgi üretir, hemde değerlendirir. Kur'an hem akli destekler, hemde iyiyi ve doğruyu yapmayı teşvik eder ve ödüllendirerek yaptırım sağlar. Akıl dışı çabaların direnme gücünü aşmak ve akıl dışı tutkuların köleliğinden kurtulmak, ancak aklın ve Kur'an'ın ölçüsü ile mümkün olur ve insana yakışanda budur. Ayrıca Kur'an, insanların gerektiği gibi düşünmediklerini de şöyle vurgular: "Kur'an'ı da müesses kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen".(40)

İnsan organizması beş duyu ile dışa açılır. Eşya ve olaylardan gelen veriler önce duyu halinde idrak edilir ve insan zihninde şuura kadar yükselir. Zeka dediğimiz şey, bu verileri duyumdan şuura kadar yüceltebilen yüksek idrak kabiliyetimizdir. Büyük İslâm alimi İmam-ı Gazali'nin söylediği gibi; "İnsan dış gözü ile bakar fakat iç gözü ile görür".(41) Yani görmenin aleti organizmadır ancak gören ruhtur. Onun için diyoruz ki ruh sahibi olmadıkça hiçbir makina ve hiçbir alet göremez, işitemez, duyamaz, duygulanamaz ve şuura ulaşamaz. "Esasen tevhid nurundan mahrum olan akla, biz akli sakim adını veririz ki, böyle bir akıl kendini bir türlü kaostan kurtaramaz. Ancak akıl-ı selimdir ki, tevhidin nuru ile aydınlanarak, aleme doğru bir bakış

(38) Kur'an-ı Kerim, Enbiya (21),7.

(39) Bertrand Russell, A History of Western Philosophy, 77, Dagobert D, Runes, Dictionery, s.257.

(40) Kur'an-ı Kerim, Kamer (54),17.

(41) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.43-44.

gösterebilir. Sağlam bir akıl, eşyanın verileri ile ruhun verilerini, en ideal biçimde değerlendirebilir. Öyle ise İslâm'ın diyalektiğini bu zeminde değerlendirmek şarttır. İslâm'da akıl, ısrarla ve daima belirteceğimiz üzere kesretten tevhide, maddeden manaya, eserden müessire, yaratılmıştan yaradana, ölümden ölümsüzlüğe yol açabilen zihni bir güçtür."İslâm'dan mahrum kalan akıl-ı sakim, bu kabiliyetten de mahrumdur. Sahibini ızdıraptan ızdıraba düşürmekten öte bir işe de yaramaz.(42)

Aklın ve hakikatin hakimiyetini kavrayamamanın birinci neticesi, akli kullanamamak, ikinci neticesi akli geliştirememek, üçüncü neticesi aklın prensiplerine uymamaktır. Bu bağlamda "İnsanın, hareketlerine etki ederek doğruyu uygulamasına mani olan, siyasi dünya görüşü, menfaat düşkünlüğü, her türlü çıkar ilişkisi, politize oluşu vs., gerçeği engelleyen alışkanlıkları çok iyi değerlendirerek tedbir alınmanın zamanı geçmiştir bile. Aklın, ilmin ve hakikatin hakimiyetinin kurulamadığı yerlerde dogmatizm, safsata, mefhumlar anarşisi, idare-i maslahat, nemelazımcılık, bezginlik vs.ortalığı kaplar. İlme ve hakikate intibaksızlık, ilimle şahsiyetin ve cemiyetin birleştirilip, bağdaştırılmaması demektir. Bunun neticesinde ilim ve akıl ölçüleri zayıflar. İlmi muhteva yerine şekil ve etiket merakı ön plana geçer. İlim hissiyata mağlup olur. Yetersiz insanlar ve yarıyıldınlar yetişir.(43)

Öyle görülüyor ki ilim ve hakikati yakalamak için en zor iş ve en zor ibadet düşünmektir. Düşünen beyin öncelikle hakikati arar ve böylece ilme ve gerçek bilgiye doğru yol alır. Bu konuda Kur'an: "eğer duyup akıl etseydik, bizde azap çekeceklerden olmazdık."(44) demektedir.

İnsanlar Kur'an'a çağrıldıkları zaman, çağırılanlar düşüneceklerdir. Gerçeği ve hakikati bulmek için düşüneceklerdir. Düşünmek, hakikati yakalamak, huzuru bulmak ve medeniyet kurmak demektir.

PEYGAMBER VE FILOZOF :

Peygamber ve filozof kavramlarının mana ve mahiyetlerini iyi bilmek gerekir. Peygamberlik başka bir şeydir, filozofluk başka bir şeydir. Çünkü din ve felsefe kavramları çok farklı şeylerdir. Şu bilinmelidir ki, dinde esas olan iman, felsefede esas olan şüphe. Yani din sahasında akli kontrol eden iman, felsefe sahasında akli kontrol eden şüphe. Peygamberler din kurucuları, filozoflar ise

(42) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.44.

(43) Muharrem ERGİN, Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri, Ankara 1988, s. 283.

(44) Kur'an-ı Kerim, Mülk (67),10.

felsefi sistem sahibidirler. Peygamberler vahyin ışığında çalışarak, bütünden parçaya doğru dedüktif (tümden gelimci) bir metodla hakikati tebliğ ettikleri halde, filozoflar sistemli bir aklın ışığında düşünerek, parçadan bütüne doğru indüktif (tümevarımcı) bir metodla hakikati keşfetmeye çalışırlar. Birincisinde vahyin, ikincisinde aklın yolgöstericiliği esastır.

"Peygamberler akla değer verirler, düşünmeyi ibadet sayarlar, fakat insan aklının sınırlı olduğunu da bilirler. Beşduyumuzun ve idrakimizin, olayların dışında ve kabuğunda dolaştığını ve bu suretle kazandığımız bilgilerin itibari (rölatif) olduğunu, beşer vicdanını şüpheden kurtaramadığını, insanı, mutlak bilgiye ve imana götüremediğini görürler. Nitekim peygamberler, akli aşan bir bilgi yolunun mevcut olduğunu, bittecrübe anlamışlardır. Bu vahiy ve ilham yoludur." (45)

Peygamberler bir bakıma bizim gibi insan olmakla birlikte, çok üstün bir yaradılışa ve zihni güce sahiptirler. Onların idraki ilahi vahyi anlayacak biçimde husisi olarak yaratılmıştır. Bu husus Kur'an-ı Kerim'de, peygamberimize hitaben şöyle belirtilmiştir. "De ki ben ancak, sizin gibi bir insanım, ancak bana Allah (c.c) 'tan başka ilah olmadığı vahyediliyor."⁽⁴⁶⁾ Filozofların, aklın kanunları ve aklın metotları ile birbirlerinin kurdukları sistemi çürütmesi, bir fikir adamının dediği gibi "aklı akıl ile boğuşmaları" bir zihin idmanı olarak belki bir değer taşır, fakat ruhumuzun ve gönlümüzün istediği huzuru veremez. "Bizim ruhumuz, aleme buz gibi bir bakıştan ziyade, bir akıl idmanından ziyade mutlak hakikate, şefkate, merhamete ve aşka muhtaçtır." Bu sebeple insanoğlu peygamberlerin ve velilerin ellerindeki sıcaklığı, filozofların ellerinde bulamamış, daima peygamberleri filozoflara tercih etmiştir. Bütün tarih boyunca, beşeriyet hemen hemen her zaman, filozoflardan çok, peygamberlerin etrafında toplanmış, kenetlenmiş ve onları canlarından aziz bilmıştır. İnsanlığın bu tercihi yabana atamayız.⁽⁴⁷⁾

Filozoflar, aklın ve şüphenin doğurduğu girdapta bunalırken, peygamberler iman ve aşkın huzuru içinde yaşarlar. Filozof kendine ulaşan "verilere" acaba eşyadan mı, yoksa zihinden mi geliyor diye şüphe ile yönelirken, peygamber ister eşyadan, ister insandan gelsin bütün verileri ilahi bir mesaj olarak okur.Filozof kesrette bunalırken, peygamberler tevhid'te mutlu olur.Filozofun akli ve idraki, determinizmin dışları arasında ufanırken, peygamber sünnetullah-ı

(45) ARVASI, Hasbihal, C.I, s. 74.

(46) Kur'an-ı Kerim, Kehf (18),110.

(47) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.75.

hayranlıkla seyrederek.⁽⁴⁸⁾ Ancak bu beyanımızla, filozofların kültür ve medeniyet üzerinde etkileride yoktur iddiasında da değiliz. Sadece peygamberlik makamını gerektiği gibi anlamak istemeyenlerin dikkatini çekmek istiyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki ;

Bilginin elde edilmesinde, zaman zaman vahyi ve vahyin kaynağı olan Allah'ı (c.c) unutan insanlık, manevi açlık çekmeye başlamış ve bu açlığı gidermek için de putperestlik dönemlerini başlatarak şüphecilik girdabında, temeli şüpheye dayanan felsefik tartışmalar dönemlerini başlatmışlardır. Bilginin kaynağına gitmede elbetteki bu tartışmalar faydalı olmuştur. Birçok filozof şüphenin girdabında boğulurken, bir kısım filozofta hakikat çizgisine doğru yönelmiştir. Bu filozoflardan Milet'li Tales geldiği bir çizgide şu gerçeği yakalamıştır; "Her şey Tanrı ile doludur."⁽⁴⁹⁾ Ayrıca filozofların, mantıkçıların ve kelamcıların bilgi edinmede aklı ön plana çıkarmaları, sırf akıl yoluyla gerçeği bulmaya çalışmaları ve aklın durduğu yerde metafizik kavramına inanmaları, hakikate varmada bir boşluğun olduğunu kabullenmeleri manasını taşımaktadır. Felsefenin verilerine göre, aklın durduğu yerde metafizik başlar kanaati İslâm'da değişik ele alınmıştır. İslâm'a göre akıl, vahyin ışığında çalışarak, düşünerek ve kainatın sırlarını çözdükçe Allah'a (c.c) yaklaşır. Alimin imanı artar ve kesretten tevhide doğru yol alır.

Mantıkçıların, felsefecilerin, hatta kelamcıların bir kısmının görüşüne göre bilgi, akıl ve eşya ilişkisinden, beşduyumuzun eşya ile temasından, tecrubeden, denemekle, (deneyle) elde edildiği görüşü ağır basmaktadır. Bir bakıma bu görüş, bilginin kaynaklarından biri olan aklın ve düşüncenin sonucudur ki, kısmen doğrudur. Bilginin kaynağı konusundaki bu yaklaşımda eksik olan şey Allah'ı (c.c) ve vahyi bilememektir.

Yine İslâm'a göre bilginin kaynağını iki esas teşkil eder. Bunlardan birincisi Allah (c.c) ve vahiydir. Bu kaynağa nakilde denilmektedir ki, Kur'an ve peygamberin sünneti olmak üzere iki kısımda toplanır. İkinci esas ise akıldır ki, buda icma ve kıyas olarak isimlendirilir.

Böylece vahyin aydınlığında yıkanmış İslâm düşüncesine göre, bilginin tek ve mutlak kaynağı Allah' dır (c.c). Allah, mutlak ve yanılmaz bilgileri vahiy yolu ile peygamberlere ulaştırmanın yanında, bütün eşya aleminde muhteşem bir kitab-ı ekber biçiminde ayet ve

(48) ARVASI, Hasbihal, C.I, s.75

(49) Etienne GILSON, Tanrı ve Felsefe (Çev. Mehmet Aydın), İzmir 1986, s.15.

mesajlarla doldurmuştur. Bu sebeple, bütün eşya alemi bir bilgi taşıyıcısıdır. Yani dünyamızı dolduran eşya ve varlıklar, taşıdıkları bilgi yükünden habersiz birer mektup gibi insanların idrakine ulaşmaya çalışırlar. Akıl da bu bilgileri vahyin şemsiyesi altında değerlendirerek insanlığın hizmetine sunmayı gaye edinmelidir.

Mutasavvıfların, eserde, müessiri görmek diye yaklaştıkları bu konu, İmam-ı Gazali'de "mahluk halikin aynasıdır" şeklinde ifade edilmektedir. Bir fikir adamımız ise, "Şuurun ışığı ulum-u diniyyedir, aklın muhakemesi ise funun-u ilmiyyedir. Ancak ikisinin birleşmesi ile hakikat tecelli eder. Birbirinden ayrıldıkları zaman dinsiz akıldan, hile, şüphe, adaletsizlik ve sahtekarlık meydana gelir. Akılsız inançtan ise körü körüne bağlanma ortaya çıkar.

Öyle ise son söz olarak diyebiliriz ki, insanoğluna düşen görev aklı, vahyin ışığında kullanmasıdır.

